

До питання спрямованості особистості

Статтю присвячено окремим методологічним питанням структури та спрямованості особистості. Проаналізовано філософський зміст поняття особистість на різних етапах його наукового пізнання. Представлено сутнісні особливості трактування особистості в зарубіжних теоріях психології розвитку. На основі аналізу психологічних досліджень С. Рубінштейна, О. Ковальова, Г. Костюка обґрунтовано структуру особистості як системне поєднання її спрямованості, досвіду та індивідуально-типологічних особливостей. Уточнено основні системоутворюючі елементи спрямованості особистості: потяги, бажання, потреби, інтереси схильності, прагнення, ідеали, світогляд, переконання. Узагальнено перспективи наукових розвідок прикладних аспектів спрямованості особистості в сучасних науково-педагогічних дослідженнях.

Ключові слова: особистість, структура особистості, спрямованість, спрямованість особистості, теорія розвитку особистості.

Постановка наукової проблеми та її значення. Кожен дослідник, який намагався остаточно визначити науковий зміст поняття *особистість*, а також понять, тісно пов'язаних із ним, неодмінно приходить до усвідомлення того, що, незважаючи на численні наукові розвідки вчених у різні історичні періоди, досі немає загально визнаного підходу до питання суті та структури особистості. Водночас поняття *особистість* чи не найактивніше експлуатують науковці та практиканти, як поняття *априорі* зрозуміле й функціонально, структурно визначене. Не заглиблюючись у причини труднощів, які зумовлюють неоднозначність наукових підходів до трактування цього поняття, зауважимо, що для розв'язання прикладних завдань виховання і навчання підростаючого покоління вкрай важливе наближення до сутнісних глибин особистості на основі знань про закони та закономірності її функціонування, принципи побудови особистісно орієнтованої взаємодії з дитиною, окремі парадокси та конфлікти такої взаємодії на основі спрямованості тощо. Отже, на сучасному етапі розвитку психолого-педагогічної науки дослідження методологічних питань спрямованості особистості актуальне.

Головний доробок вітчизняної наукової школи в контексті досліджень проблем особистості складають роботи вчених: Г. С. Костюка (навчання і розвиток особистості); С. Д. Максименка (генетичні основи психології особистості); І. Д. Беха (самодетерміновані механізми поведінки особистості); П. Р. Чамати (самосвідомість та виховання характеру); В. Вовчик-Блакитної (передумови розвитку особистості в ранньому дитинстві); Л. К. Балацької (особливості уяви дітей дошкільного віку); В. В. Рибалки (творча активність особистості) та ін.

На основі аналізу досліджень проблеми сутності, змісту та спрямованості особистості визначили мету статті – дослідити методологічні аспекти, сутнісні характеристики особистості й на цій основі обґрунтувати місце спрямованості у структурі особистості, її зміст і характеристики структурних елементів.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Наукові витoki проблеми особистості закладено ще в роботах стародавніх мислителів Арістотеля, Платона, Шопенгауера, Сократа, Ксенофонта та ін. Каркас поняття *особистість* почав формуватися в ранньохристиянський період завдяки каппадокійцям, які зруйнували античне поняття *особа* (воно мало описовий характер і могло означати, наприклад, маску актора або юридичну роль) і запровадили поняття *ипостась* [4, с. 274]. На відміну від античних уявлень про людину без розвинутої суб'єктивності, унікальності та власної свободи, Протагор і Сократ уперше висунули тезу про людину як мірило всіх речей та закликали пізнавати самого себе, прокладаючи тим самим шлях до нової самосвідомості людини як духовно значущої особистості.

Найбільш виразно людина як особистість закріпилася пізніше в християнській філософії. Бог воплотився не в людство, не в «богообраний народ», а саме в людину. Відтоді до сьогодні особистість зазнавала різних тлумачень, де зберігся образ її винятковості. Так людська особистість набула того значення, якого вона ніколи не мала в античні часи. Філософи нового часу (Берклі, Гегель, Декарт, Кант, Лейбніц, Фіхте та ін.) утверджували особистість, обернену до самої себе, звільняючи її поступово від релігійного змісту. Дотепер можна почути: «Стати справжньою Особистістю, Люди-

ною з великої літери...». Ця думка закріпилась у новоєвропейській філософії, де «особистість» виступала синонімом до поняття *громадянин* та ще більше абсолютизувалась у філософії романтизму, де розумілась як *герой*. Гуманізм новітнього часу враховував персоналістичні тенденції європейської культури та визнавав незаперечне право людини на свободу, розвиток і прояв своїх здібностей. Філософи новітньої доби відзначали гостру потребу особистості обстоювати своє право на свободу, передовсім захищаючи її творчі надбання. М. А. Бердяєв убачав у цьому сучасну трагедію особистості.

Сучасний філософський погляд на особистість суттєво збагатив наукові розвідки похідних від філософії наук, насамперед, – психології та педагогіки. Так, наукове осмислення сутності, закономірностей і чинників становлення особистості безпосередньо спирається на відомі зарубіжні теорії психології розвитку: психоаналітичну (З. Фройд, Е. Еріксон); біологічну (Д. Боулбі, К. З. Лоренц); поведінкову (А. Бандура, Б. Скіннер, Е. Торндайк, Д. Уотсон); когнітивну (Дж. Келлі, Ж. Піаже, Д. Болдуїн); гуманістичну (А. Маслоу, К. Роджерс, К. Юнг). Спільне для названих теорій – бачення особистості, становлення якої є ланцюгом переходу людини з біологічного (індивідуального) на соціальний та на індивідуальний (духовний) ступені розвитку.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Визначальне в потрактуванні особистості З. Фройдом – опора на концепцію неусвідомлених психічних процесів. Водночас, у своїх більш пізніх роботах дослідник будував своє вчення на трьох основних особистісних структурах: *id* («воно»), *ego*, *суперего*. *Id*, на думку З. Фройда, повністю функціонує в несвідомому й тісно пов'язане з первинними потребами (їжа, сон, дефекація тощо), що зумовлює наповнення поведінки особистості енергією. *Id* зберігає своє центральне значення впродовж усього життя і виражає первинний принцип – негайний виплиск психічної енергії, виражений у імпульсивній та егоїстичній манері, навіть усупереч інстинкту самозбереження [8]. Автор стверджував, що завдання навчитися відкладати свої первинні потреби для немовляти не виконуване. Така здатність з'являється лише з появою розуміння наявності зовнішнього світу. Саме з появою такого розуміння, на думку дослідника, виникає інша структура особистості – *ego* (з латин. *ego* – «Я»). На відміну від *id*, природа якого виражається в пошуку задоволення, *ego* підпорядковане принципів реальності та відповідає за прийняття особистістю рішень. Мета *ego* – збереження цілісності організму через відтермінування інстинктів доти, коли можна буде зреалізувати потребу у відповідний спосіб або будуть знайдені відповідні умови. З. Фройд уважав, що для ефективного функціонування особистість має бути носієм системи цінностей, етичних норм, які корелюють із прийнятими в суспільстві. Набути такої властивості можливо завдяки формуванню *суперего* (з латин. *superego* – («над»)) *ego* – «Я») – ще одного компонента особистості, що розвивається. Учений переконував, що *суперего* не є даністю з народження, а набувається завдяки взаємодії з батьками та педагогами. Його перші прояви припадають на період три-п'ять років і пов'язані з тривалою залежністю дитини від батьків. *Суперего* можна вважати сформованим, коли батьківський контроль повністю замінюється на самоконтроль. Важливо зазначити, що в контексті проблеми спрямованості особистості *суперего* пригальмовує імпульси *id* і виступає рушійною силою в поступі особистості до абсолюту, досконалості в думках, словах та поведінці. Отже, згідно з теорією З. Фройда, завдяки *суперего* особистість переконується в перевагах ідеалістичних цілей над реалістичними, що суттєво для визначення спрямованості її особистості.

На протигагу З. Фройду американський психолог Е. Еріксон заперечував тезу про антагонізм особистості (*id*) та соціуму (*суперего*), наголошуючи на бісоціальній природі й адаптивному характері поведінки людини. Учений запропонував урахувати явище психосоціальної ідентичності, яка ґрунтується на прийнятті особистістю цілісного образу себе в єдності з різноманітними соціальними зв'язками. Наскрізним стрижнем особистості Е. Еріксон убачав психосоціальну ідентичність, утрата якої конче зумовлювала пошук іншої. На цьому шляху труднощі, які переживає особистість, можуть призвести до важких неврозів («втрати себе»), що часто характерне для творчих особистостей. Ще одним відходом ученого від класичного психоаналізу було твердження про розвиток особистості, який триває від народження до смерті, лінійне та етапне.

Викликає інтерес описаний Е. Еріксоном четвертий етап, який відповідає періоду старшого дошкільного та початку молодшого шкільного віку. Його системоутворюючою характеристикою виступає конфлікт між творчістю і комплексом неповноцінності. Уперше, уважає дослідник, у цей період у дитини загострюється інтерес до того, як влаштовані речі довкола, як можна їх опанувати. Учений радить підтримати дитину в її прагненні майструвати, готувати їжу, сприяти доведенню

кожної справи до кінця, хвалити й нагороджувати. Таке ставлення дорослого напевне дитину до творчості. І навпаки, батьки, які вбачають в образотворчій діяльності дітей лише «мазню», «псування матеріалів», а у пробах відтворити мелодію – фатальну відсутність музично-слухових даних, сприяють розвитку в них почуття неповноцінності [9].

К. З. Лоренц, засновник етології (науки про поведінку тварин), обґрунтував явище *імпринтингу* – специфічної форми навчання, що передбачає закріплення в пам'яті суб'єкта еталонної поведінки інших представників виду. Учений, який багато років досліджував поведінку сірих гусей та інших видів, вивчив їх агресивну й статеву поведінку та обґрунтовано, через порівняльно-етологічний аналіз, довів, що такі форми поведінки мають такий же механізм формування і в людини. Завдяки імпринтингу фіксація поведінки батьків, братів і сестер, ворогів у власній поведінці має найчастіше незворотний характер. Із цього випливає ще один доказ того, що середовище значною мірою виступає одним із визначальних чинників формування майбутньої особистості та її спрямованості.

Найбільш виразно ця думка відображена в роботах біхевіоритів. Абсолютизував значення середовища у своїх дослідженнях Б. Скіннер, який уважав, що можна взагалі знехтувати абстрактними теоріями й надати перевагу такій теорії поведінки людини, що ґрунтується на аналізі процесу поведінки та тих реальних обставин, у яких опинився суб'єкт до моменту вчинення поведінкового акту. Американські послідовники Б. Скіннера, біхевіористи А. Бандура, Дж. Роттер, категорично визначали особистість як продукт навчання, її поведінку винятково детерміновану зовнішніми обставинами, де людина постає, практично позбавлена свободи дій. А. Бандура вичерпно описав чотири умови, які визначають, що людина може й чого не може зробити:

- моделювання та наслідування поведінки інших людей («Якщо інші можуть, то і я зможу»);
- минулий досвід («Я раніше міг, то й зараз зможу»);
- самоінструкції («Я можу це зробити»);
- стимульований емоційний настрій (любов, алкоголь, мистецтво) [10, с. 181].

Отже, згідно з поведінковою теорією, творчий акт особистості детермінований зовні, а структура особистості постає як ієрархія соціальних навичок і рефлексів.

Підтримавши біхевіоритів у визнанні значення соціального оточення, середовища, Дж. А. Келлі додав до теорії розвитку особистості когнітивний складник, чим наголосив на впливі інтелектуальних процесів на поведінку людини. Дослідник довів, що всі прагнення про щось дізнатися в житті людини зводяться до одного – прагнення знати своє майбутнє. Як провідний науковий неологізм когнітивної теорії Дж. А. Келлі виступає «особистісний конструкт», який водночас містить у собі всі відомі психічні пізнавальні процеси та виступає певним шаблоном у сприйнятті нами інших людей та самих себе. «Постулат Келлі» переконує, що всі особистісні процеси спрямовані на єдину мету – максимальне передбачення подій. Однак, на відміну від позиції послідовників поведінкової теорії про те, що життя людини повністю детерміноване ззовні, когнітивісти вперше заявили, що внутрішній світ людини суб'єктивний. Це дає нам підстави стверджувати, що когнітивна теорія особистості визнає можливість людини самій конструювати своє життя та визначати лінію поведінки.

До розуміння феномену творчо спрямованої особистості нас наближає гуманістична теорія А. Маслоу. Він виділив два типи потреб, які виступають основою розвитку особистості: «дефіцитарні», дія яких припиняється після їх задоволення, і «ростові», які, навпаки, зростають, посилюються в процесі їх реалізації [5].

Найвищу диспозицію в представленій на рис. 1 піраміді займають духовні потреби, або мета-потреби, як їх назвав сам А. Маслоу. Метапотреби означають «вищі, власне людські потреби або потреби в особистісному зростанні (на відміну від базових або дефіцитарних потреб, таких, як фізіологічні, потреби в безпеці, любові). Прикладами метапотреб можуть слугувати потреби у справедливості, красі, смислі життя, самоповазі, вдячності, самореалізації, самотрансценденції та творчій само актуалізації» [1].

Рис. 1. Ієрархія потреб (за А. Маслоу)

Спільне для всіх теперішніх підходів у потрактуванні особистості – її соціальна природа. Особистість для педагогіки та психології передовсім виступає як суб'єкт соціокультурних відносин і свідомої діяльності (у широкому розумінні – *особа*), а також як стійка відносно автономна система соціально значущих рис, що характеризують індивід як члена відповідного суспільства чи громади (колективу). Зазначимо: хоча поняття *особа* (*persona*) як вираз цілісності людини та «особистість» (*personalitas*) як прояв соціального та психологічного в ній – цілком розмежовані з наукового погляду поняття, їх часто вживають як синоніми.

Значний внесок у розширення наукових уявлень про становлення особистості в дитячі роки здійснили провідні психологи Л. І. Божович, П. Я. Гальперін, Д. Б. Ельконін, О. В. Запорожець, О. М. Леонт'єв. Тією чи тією мірою всі названі дослідники звертали увагу на ще одну важливу характеристику особистості – феномен її спрямованості. Семантика слова *спрямованість* підводить нас до думки, що це поняття водночас банальне завдяки очевидності мотивів (прагнень, бажань, потреб, інтересів, ідеалів тощо) та складне, оскільки виступає однією зі складових, провідних характеристик цілісної особистості. Питанням спрямованості особистості присвячено роботи багатьох учених, серед яких варто виокремити дослідження структури особистості С. Л. Рубінштейна та О. К. Ковальова.

С. Л. Рубінштейн трактував структуру особистості як інтегральне утворення, що включає: індивідуально-типологічні особливості (характер, темперамент, здібності); досвід (знання, уміння, навички); спрямованість [7]. Головною похідною психічної діяльності людини дослідник уважав складну систему мотивів, яка, власне, і становила суть спрямованості особистості. З інтерпретованої нами на рис. 2 структури особистості за С. Л. Рубінштейном випливає, що спрямованість – це стійка система мотивів, до яких належать потяги, бажання, потреби, інтереси, схильності, прагнення, ідеали, світогляд та переконання. Таке потрактування підтримували у своїх розвідках психологи Г. С. Костюк та О. К. Ковальов.

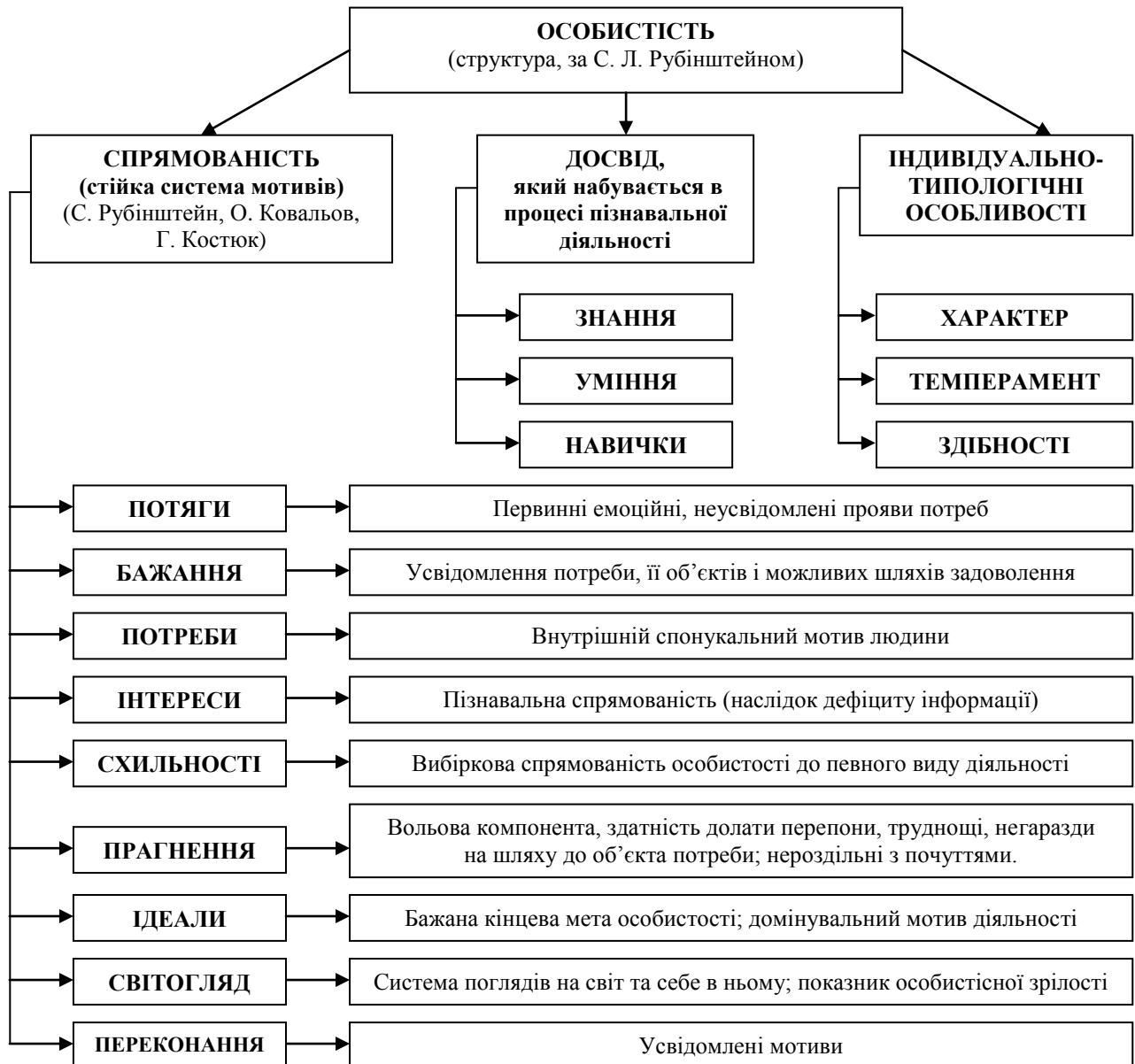

Рис. 2. Структура особистості (за С. Л. Рубінштейном)

Вітчизняний психолог Г. С. Костюк уважав спрямованість важливою підсистемою структури особистості й пов'язував її з потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями, цілями та установками. Учений трактував особистість як явище динамічне, зокрема в аспекті реалізації своєї цілеспрямованості, потягів, умінь тощо [3].

О. К. Ковальов виокремлював у структурі особистості здібності, темперамент та спрямованість. Останню дослідник розглядав у сукупності таких складників, як потреби, інтереси, ідеали [2].

Грунтовно розроблено методологічні аспекти питання структури особистості в роботах К. К. Платонова, який пропонував розглядати їх суть через конструкт *функціональна динамічна структура особистості*. Щоб його розтлумачити, дослідник уводить поняття *підструктур особистості*, серед яких – біологічна, підструктура форм відображення, підструктура соціального досвіду та підструктура спрямованості [6]. Остання, на думку автора, об'єднує мотиви, відношення та моральні якості. Аналіз поглядів К. К. Платонова дає підстави вважати, що учений окремо розглядав здібності на вагу окремої «підструктури» (*використовуємо термін К. К. Платонова. – О. С.*). Здібності вчений тлумачив як «індивідуально-психологічні властивості, що визначають успішність і ступінь досягнення людини в певній соціально зумовленій діяльності, ... міру оволодіння людиною способами діяльності в культурно-історичному середовищі» [6, с. 201]. У цьому його погляди збігаються з ученням

С. Л. Рубінштейна, який здібності також розглядав як важливий компонент індивідуально-типологічних особливостей особистості (див. рис. 2).

Узагальнивши отримані нами дані з аналізу робіт психологів, присвячених питанню структури особистості, можемо дійти висновку, що це питання і сьогодні в дискусійному полі. Оскільки погляди вчених різняться від повної відмови розглядати питання структури (К. Роджерс, А. Маслоу) до ретельних спроб структурування (Б. Г. Ананьєв, О. К. Ковальов, Г. Олпорт, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн та ін.), які, водночас, скоріше відображають логіку та інтерпретацію авторів, аніж логіку та суть предмета дослідження. Структура виступає характеристикою цілісності особистості та водночас суперечливою з огляду на питання її стабільності. Для експериментального оперування поняттям *особистість* вважаємо найбільш прийнятним для нашого дослідження бачення С. Л. Рубінштейна, О. К. Ковальова, Г. С. Костюка в частині особистісної спрямованості як структурного компонента особистості та його змісту. Тому спрямованість особистості будемо розуміти як сукупність стійких мотивів, які визначають її діяльність і містять потяги, бажання потреби, інтереси, схильності, прагнення, ідеали, світогляд і переконання.

Системний підхід до тлумачення поняття *спрямованість особистості* дає нам підстави трактувати його також як систему особистісних ставлень, де на передній план виступають ставлення: до себе, до інших осіб та до провідного виду діяльності. Незавжди помітити, що більшість зі структурних компонентів спрямованості мають предметну природу: «Потяги (бажання, інтереси, схильності) до чого?», «Ідеали які?» тощо. Із цього можемо зробити такий **висновок**: у прикладному контексті перспективними видаються дослідження спрямованості особистості в предметному ключі. Предметом дослідження може виступати спрямованість: аксіологічна, творча, діяльнісна (ділова), а також такі її характеристики, як широта, стійкість, дієвість, інтенсивність тощо.

Джерела та література

1. Жмуров В. А. Большая энциклопедия по психиатрии [Электронный ресурс] / Жмуров В. А. Метапотребности. – 2012. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/978/symbol/204/page/16/> Метапотребности
2. Ковалев А. Г. Психология личности / Александр Григорьевич Ковалев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1970. – 391 с.
3. Костюк Г. С. Актуальные вопросы формирования личности ребенка / Григорий Силович Костюк // Советская педагогика. – 1949. – № 11. – С. 73–101.
4. Лурье В. М. История византийской философии. Формативный период / Вадим Миронович Лурье. – СПб. : Аxioma, 2006. – 553 с.
5. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
6. Платонов К. К. Структура и развитие личности / Константин Константинович Платонов. – М. : Наука, 1986. – 254 с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн : в 2-х т. Т. 2. – М. : Педагогика, 1989. – 485 с.
8. Фрейд З. Я и Оно / Зигмунд Фрейд. – Кн. 1. – Тбилиси : Мерани, 1991. – 426 с.
9. Эриксон Э. Х. Детство и общество / Ерик Хомбургер Эриксон / пер. [с англ.] и науч. ред. А. А. Алексеев. – СПб. : Летний сад, 2000. – 416 с.
10. Bandura A. Social cognitive theory of social referencing / Albert Bandura // Social referencing and the social construction of reality in infancy / S. Feinman (ed.). – New York : Plenum, 1992. – P. 175–208.

Семенов Александр. К вопросу направленности личности. Статья посвящена отдельным вопросам истории, теории и методологии структуры и направленности личности. Проанализирована историческая ретроспектива философского содержания понятия *личность* на разных этапах его научного познания. Представлены существенные особенности трактовки *личности* в зарубежных теориях психологии развития: психоаналитической, биологической, поведенческой, когнитивной, гуманистической. Установлено, что общим для всех теорий развития личности выступает её становление как последовательный процесс перемещения человека из биологической (индивидуальной) на социальную и на индивидуальную (духовную) ступени развития. На основе анализа психологических исследований С. Рубинштейна, А. Ковалева, Г. Костюка предложена структура личности как системное сочетание ее направленности, опыта и индивидуально-типологических особенностей. Направленность личности понимается автором как совокупность устойчивых мотивов, определяющих ее деятельность, а также система личностных отношений, где на передний план выступают отношения: к себе, к окружающим и к основному виду деятельности. Основными системообразующими элементами направленности личности выступают влечения, желания, потребности, интересы склонности, стремления, идеалы, мировоззрение и убеждения. Обобщена предметность направленности личности. Определены перспективы научных

исследований прикладных аспектов направленности личности в современных научно-педагогических исследованиях, а именно её уровня, широты, интенсивности, устойчивости, действенности.

Ключевые слова: личность, структура личности, направленность, направленность личности, теория развития личности.

Semenov Oleksandr. To the Question of the Direction of the Personality. The article deals with certain aspects of the history, theory and methodology of the structure and the direction of the personality. The author analyzes the historical retrospective of the philosophical content of the concept of *personality* at different stages of his scientific knowledge. The article presents the essential features of the interpretation of *personality* in foreign theories of developmental psychology: psychoanalytic, biological, behavioral, cognitive, and humanistic. It was established that common to all theories of personality development is its becoming as a serial process of moving people from biological (individuum) on social and individual (spiritual) stage of development. Based on the analysis psychological researches S. Rubinshtein, A. Kovalyov and G. Kostyuk author proposes the structure of personality, as a systemic combination of its direction, experience, individual and typological characteristics. The direction of the personality author understands as an aggregate of stable motives that determine its activities and as a system of personal relationships, where the foreground are the relationships: to themselves, to others and to the principal activity. The main backbone elements of the direction of the personality are: appetite, desires, needs, interests, inclinations, aspirations, ideals, outlook and conviction. The author made a generalization about objectivity of the direction of the personality. In the article the author defines perspectives of scientific research of applied aspects of the direction of the personality in modern scientific and educational research, namely its: level, breadth, intensity, stability and efficiency.

Key words: personality, structure of personality, direction, direction of the personality, the theory of personality development.

Стаття надійшла до редколегії
10.10.2014 р.